

Проблемы речевой системности / Е.В. Сидоров ; [отв. ред. В.Н. Ярцева] ; АН СССР, Науч. совет "Теория сов. языкознания", Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1987. – С. 58.

О.М. Присяжнюк, канд. філол. наук

ОПИС ЛЕКСИЧНОГО УГРУПОВАННЯ У СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОМУ АСПЕКТІ

У статті подано метод системно-структурного аналізу лексичного угруповання, представлено комплексне дослідження лексичного об'єднання у семантичному, парадигматичному та структурному аспектах. У дослідженні розглянуто закономірності функціонування синонімів, продемонстровано системність лексики української мови на прикладі групування синонімічних рядів.

Ключові слова: лексичне угруповання, синонімічний ряд, метод системно-структурного аналізу.

This article presents the method of systematic and structural analysis of lexical grouping; its complex study, particularly in the semantic, paradigmatic, and structural aspects. The article deals with the rules of functioning of synonyms, demonstrate the system of the Ukrainian language vocabulary by the example of synonymic rows grouping.

Key words: lexical group, synonymic row, the method of system and structural analysis.

В статье использован метод системно-структурного анализа лексической группы, представлено комплексное исследование лексического объединения в семантическом, парадигматическом и структурном аспектах. В исследовании рассмотрены закономерности функционирования синонимов, продемонстрирована системность лексики украинского языка на примере группирования синонимических рядов.

Ключевые слова: лексическая группа, синонимический ряд, метод системно-структурного анализа.

Стаття присвячена розгляду системно-структурного підходу, використуваного для дослідження лексем на позначення слухової перцепції.

Вивчення лексики через системно-структурний аспект є актуальною проблемою мовознавства в теоретичному і прикладному планах (особливо при з'ясуванні питань лексикографії, виявленні універсальної класифікації мовних одиниць, для повного відображення діючої моделі мови, для потреб комп'ютерної лінгвістики, машинного перекладу тощо).

Пропоноване до розгляду питання також нерозривно пов'язане з проблемою визначення понять структури і системи у мові. Вивчення мови через систему та структуру є традиційним для вітчизняної лінгвістики і має досить давню історію. Підхід до лексичного складу мови як явища системного розпочався з праць Р. Мейера, Г. Шпербера, Г. Іпсена, В. фон Гумбольдта та ін. Саме ж поняття лексичної системи мови сформулював і ввів у лінгвістичний ужиток В.В.Виноградов. Серед слов'янських лінгвістів про системні зв'язки у лексиці першими почали писати Н.В. Крушевський (найперший), О.О. Потєбня, М.М. Покровський, Ф.П. Філін, Л.В. Щєрба, О.С. Мельничук. Проблему системності лексики у російській лінгвістиці розробляли О.В. Бондарко, Л.М. Васильєв, Р.М. Гайсіна, А.І. Кузнецова, Н.М. Мініна, М.В. Нікітін, Г.А. Уфимцева, Д.М. Шмельов, О.С. Ахманова, Ш. Баллі, Ю.М. Караулов, А.М. Кузнецов, Н.Ф. Пелевіна, Й.А. Стернін, Г.С. Щур, В.А. Звєгінцев, В.І. Кодухов, Г.В. Колшанський, Г.П. Мельников, О.С. Кубрякова, І.Й. Рєвзін, О.О. Реформатський, В.М. Солнцев, В.С. Тьохтін, В.М. Ярцева та ін. В українській лінгвістиці над цими питаннями працювали В.Б. Касевич, Л.А. Лисиченко, Л.О. Новиков, В.М. Русанівський, В.А. Широков, Н.Ф. Клименко, В.М. Манакін, Ж.П. Соколовська та ін.

Дослідження лексичних систем різних типів сьогодні надзвичайно популярні (праці Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівського, В.А. Широкова, Н.Ф. Клименко, В.М. Манакіна, Ж.П. Соколовської). Нині вивчаються і питання системності мови взагалі, і системності лексики зокрема. Слід зазначити, що праці з дослідження, наприклад, концептів, лексико-семантичних полів, тематичних груп (у лексикології та семасіології), функціональних, граматичних полів (у граматиці), фразеосистем (у фразеології)

та под. мають різнооснови щодо опису своїх лінгвооб'єктів, але нараз із цим неодмінно користуються аналогійними загальнонауковими прийомами індукції та дедукції, систематизації та структуризації, без яких достеменно не можливо обійтись при описі великої кількості одиниць будь-якого мовного рівня.

Проте дослідники не до кінця розмежовують поняття "система" і "структура", а тому системно-структурний аспект академіка О.С. Мельничука¹ (що консеквентно синтезує прийоми індукції та дедукції, систематизації та структуризації, є узагальненням цілого окремого учення у лінгвістиці, "новим підходом до вивчення явищ природи та суспільства"²) у працях попередників майже не використаний, хоча уможливує предметне вивчення усієї системи мови, комплексно демонструє її змінність і апріорно наявні у ній процеси неологізації та архаїзації, а також підвищує ефективність вирішення проблеми нерозрізнення різних тематичних, лексичних угруповань (що часто зустрічається у науковій літературі; див. перелік таких праць у дослідженні³).

У пропонованій статті ставимо за мету, використовуючи наявні у мовознавстві визначення понять "система" і "структура", вивчаючи формування системно-структурного аспекту у лінгвістиці, визначити можливості опису лексичних одиниць на позначення слухової перцепції за допомогою методу системно-структурного аналізу академіка О.С. Мельничука.

Позамовний світ людини відображається, певною мірою, у лексичних одиницях, причому поєднаних в угрупованнях різних типів (полях, групах, гніздах, рядах тощо) із певними системними відношеннями між складовими. Узагалі, мова організована з повторюваних елементів – фонем, лексем, засобів словотвору і словозміни, структурних схем речень, – які об'єднуються у різні системи за спільними ознаками. А тому можемо стверджувати, що мова виступає системою (якщо розглядати її з погляду трансцендентної цілісності) і має власну структурну організацію (якщо розглядати її з погляду іманентного формування). "... Усі фонеми кожної мови діляться на групи голосних і приголосних, приголосні – на шумні та сонорні тощо. У тих мовах, де це можливо, серед частин мови виділяються іменники, прикметники,

дієслова і т.д., під які підводять усі відповідні слова. В іменних частинах мови виділяються відмінкові і числові, а в дієслів – особові форми тощо. Всі такі форми розташовуються у певному усталеному порядку у вигляді таблиць (парадигм). Утворені в такий спосіб групи (парадигми) зводяться у єдину цілісну абстрактну систему..."⁴. Одиниці різних мовних рівнів – слова, фонemi, морфеми і синтаксеми – синхронно організують систему і структуру мови. О.С. Мельничук писав: "Структура і система мови – два аспекти об'єктивно єдиного взаємовідношення між мовою, що розглядається як організована сукупність складових частин і елементів, і цими складовими частинами і елементами"⁵.

Розмежуємо категорії "структура" і "система", визначаючи їх за Г.С. Щуром⁶:

1. Структура визначається як

– сукупність окремих ієрархічних елементів і відношення між ними (якщо йдеться про цілісний об'єкт);

– сукупність ієрархічних груп елементів і відношення між ними (якщо йдеться про об'єкти, які складаються з багатьох елементів, наприклад парадигматичні структури).

2. Система – ієрархічна сітка зв'язків між елементами чи групами елементів даного об'єкта.

В обох понять головним є категорія "об'єкт" – "поліфункціональна сукупність елементів чи груп елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках"⁷. Отже, як зазначає Г.С. Щур, будь-який об'єкт має подвійну природу, а тому одночасно володіє структурою і системою, які виступають відповідно певною конфігурацією і типологією. При цьому "...структура є первинною, ... визначає розвиток системи, і тому ні одному органічному об'єктові не надана спочатку система, а потім – структура та її елементи. Така ситуація можлива лише у штучних об'єктів. Тільки тут первинна система, важливіша схема і вторинний матеріал, що її створює"⁸.

У мовознавстві системно-структурний підхід до лінгвооб'єктів починається з виходом у світ відомої книги Ф. де Соссюра "Курс общей лингвистики" (1933) (див. про це у праці

Л.К. Жукової⁹). До основного положення лінгвістичної концепції Ф. де Соссюра входить абсолютизація структури мови, коли мова виступає формою, а не субстанцією. Така абсолютизація структури була найбільш характерною рисою структуралізму: значимими для дослідження оголошувалися лише реляційні ознаки (тобто відношення між елементами), через що лише останні заслуговували на увагу дослідників. Структуралізм призвів у мовознавстві до ігнорування найважливішого аспекту мовної системи – семантики, оскільки зумовлював вивчення передусім субстанційних і системних властивостей об'єкта. В історії світового мовознавства ці роки (40 – 50-ті рр. ХХ ст.) відомі як період "семантичного паралічу"¹⁰.

Таким чином, Ф. де Соссюр¹¹ сформував поняття мовної системи через формування мовленнєвої діяльності. Далі Л.В. Щерба, розвиваючи зазначені здобутки попередників (в основному – Ф. де Соссюра), подає тріаду компонентів: 1) мовленнєва діяльність → 2) мовний матеріал → 3) мова як система, – тобто у процесі мовленнєвої діяльності використовується мовний матеріал, з якого з часом формується мова як система. О.С. Мельничук начебто уточнює поняття системи у розумінні академіка Л.В.Щерби, він додає поняття структури для констатації цілісності об'єкта.

У своєму дослідженні, як уже зазначалося, будемо реалізувати системно-структурний підхід О.С. Мельничука до опису лексем на позначення слухової перцепції. Визначаємо основні положення, що характеризують системно-структурний підхід: "головним у системному (чи системно-структурному, два ці терміни у цьому випадку є рівнозначними), є розгляд об'єкта як цілісного утворення (totality), як сукупності інтегральних і диференційних ознак об'єкта, як системи. При цьому основна увага спрямована на встановлення тих рис та ознак об'єкта, які характеризують його як ціле, як систему"¹²; "цей підхід дозволяє перейти від фрагментарного та диференційованого уявлення про навколишній світ до подання його як єдиного цілого, що відкриває перед наукою нові великі можливості"¹³.

Системно-структурний підхід органічно пов'язує в одне ціле субстанційні та структурні характеристики. При цьому дослідник не може обмежитися простим перерахуванням окремих субстанційних чи структурних властивостей об'єкта. При переході пізнання на новий ступінь учений повсякчас намагається оволодіти закономірностями існування та прогресування об'єкта як зв'язаного цілого, як матеріально визначеної сукупності елементів і зв'язків. А тому головною безпосередньою, прикладною, вимогою системно-структурного підходу, центральним поняттям якого є "система" і "структура" (у визначеному вище розумінні), виступає таке твердження: дослідник повинен зрозуміти і пояснити властивості об'єкта саме як нерозривного цілого (див. про це у праці Л.К. Жукової¹⁴).

Отже, загальна сутність системно-структурного підходу О.С. Мельничука полягає у наступному: можна розглядати мовні і мовленнєві явища від одиниць, що функціонують у мовленнєвій діяльності, до мови як системи (системний аналіз) або від мовної структури до функціонування її одиниць у мовленнєвій діяльності (структурний аналіз).

Щодо аналізу лексем на позначення слухової перцепції у структурно-системному аспекті, то тут системний підхід (заснований на загальнонауковому методі індукції) полягає в дослідженні лексики від добору інвентарю одиниць певної семантики з конкретного тексту до формування з них певного угруповання, а структурний аналіз (заснований на загальнонауковому методі дедукції) пропонує шлях від структуризації конкретної групи до функціонування її одиниць у тексті (тобто якісну та кількісну характеристику лексем). Отже, системно-структурний метод є дихотомічним аналізом, побудованим, відповідно, на індуктивному та дедуктивному принципах.

Розглянемо системний аналіз. Група лексичних одиниць формується з конкретного мовного матеріалу, зібраного методом суцільної вибірки з мови авторських творів, лексикографічних джерел тощо. Усі дібрані таким способом лексеми становлять певні парадигматичні угруповання (синонімічні ряди; антонімі-

чні пари, конверсиви, гіперо-гіпонімічні групи тощо), які виступають підсистемами більшої системи. Кожна з дібраних лексем має словникове і контекстуальне значення, яке може мати додатковий семантичний відтінок щодо основного значення гіперсеми групи. "Системний підхід основний акцент робить на аналізі цілісних інтегральних властивостей об'єкта, виявлення його різноманітних зв'язків і структури"¹⁵.

Розглянемо системний аналіз на прикладі формування групи лексем на позначення слухової перцепції з використанням для цього конкретного мовного матеріалу – дієслів на позначення слухового сприйняття, дібраного зі "Словника української мови" в 11-ти томах¹⁶ (далі: СУМ із вказівкою тому та сторінки)).

У СУМ зафіксовано такі 160 дієслів на позначення слухової перцепції: *вислухувати / вислуховувати / вислухати, вислухуватися / вислуховуватися / вислухатися, вслухатися / вслухуватися, вслуховуватися / вслухатися, вчувати / вчути, вчуватися / вчутися, голосити, дослухати, дочувати / дочути, дочуватися / дочутися, заглухати / заглухнути, заглушати / заглушувати, заглушатися / заглушуватися, заглушити, заглушитися, залунати, заслухувати / заслуховувати / заслухати, заслухуватися / заслуховуватися / заслухатися, затихати / затихнути, зачуватися / зачутися, зачути / зачувати, звучати, мовчати, наглушити, надслухати / надслухувати, наслухати / наслухувати, наслухатися, начутися, недочувати / недочути, незчутися, обслухувати / обслухати, оглухнути / оглухти, оглушувати / оглушати / оглушити, ослухуватися / ослухатися, переглушити, переслухувати / переслухати, перечувати / перечути, підслухати, підслухувати / підслуховувати, поглухішати, поглушати / поглушити, понаслухуватися, послухати, почуватися / почувтися, почути, приглухнути, приглушувати / приглушати / приглушити, приглушуватися, прислухати, прислухатися / прислухуватися / прислуховуватися, прослухувати / прослуховувати / прослухати, прослухуватися, прочуватися / прочутися, прочути, роздаватися, розслухати, розчути, слихати, слухати, слухатися, стихати, стихнути, тихнути, уникнути, упокої, услухатися /*

услухуватися, услуховуватися / услухатися, учувати / учути, учуватися / учутися, чувати, чути, чути. Кожна з названих лексем має певне значення, семантичний відтінок відносно домінантного значення "сприймати слухом". Розглянемо це на прикладі синонімів *чути* і *наслухати*. Дієслово *чути* має таке основне значення: "1. Сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки" (СУМ, 11, 385). Дієслово *наслухати* має значення "2. Багато почути, довідатися" (СУМ, 5, 192) і відрізняється від домінанти (*чути*) вказівкою на кількісні характеристики об'єкта акустичного сприйняття та якісні показники самого процесу сприймання за допомогою органів слуху. Такі словозначення підтверджуються конкретними контекстами, з яких були виокремлені названі лексико-семантичні варіанти:

1) "*Орися чула, як він дихає і як у нього в грудях щось шваркотить і присвистує*" (Григорій Тютюнник);

2) "*Усі стихли, наслухоуючись до цокання дерев'яної клямки й глухого гупання важких ніг у сінях*" (Д. Бедзик).

Лексема *чути* посідає центральне місце відносно лексеми *наслухати*, семантика якої пояснюється через "почути", а отже, *наслухати* посідає більш периферійне місце щодо *чути*.

Разом усі перелічені вище синоніми становлять синонімічний гіперряд чи гніздо, що виступає підсистемою у більшій системі – угрупованні лексем на позначення слухової перцепції. Крім дієслівних синонімів, із таким значенням маємо інші парадигматичні угруповання (іменникові, прикметникові та прислівникові синоніми; антонімічні пари; конверсиви; гіперо-гіпонімічні групи тощо).

Структурний же аналіз полягає в описі лексичних підсистем як структурних елементів уже сформованої системи – у показі різних типів відношень (внутрішньослівних, парадигматичних, асоціативно-дериваційних), що іноді перехрещуються; у дослідженні семантичного обсягу та ступеня подібності лексико-семантичних варіантів; у трансцендентності окремих словозначень як відображення екстралінгвального існування денотата.

Проілюструємо структурний аналіз на прикладі окремого синонімічного ряду дієслів із домінантою *слухати*, який виокремлено з лексико-семантичної групи лексем на позначення слухової перцепції. Отже, у загальному лексичному значенні "сприймати слухом" можна виділити такі відтінки: напруженість процесу акустичного сприйняття (*вслухатися / вслухуватися, вслуховуватися / вслухатися; услухатися / услухуватися, услуховуватися / услухатися; наслухати / наслухувати; прислухатися / прислухуватися / прислуховуватися*); завершеність та якість процесу акустичного сприйняття (*вислухувати / вислуховувати / вислухати*); частота, кількісні характеристики процесу акустичного сприйняття (*переслухувати / переслухати; наслухати; наслухатися*); якість процесу акустичного сприйняття (*заслухуватися / заслуховуватися / заслухатися; розслухати*); конфіденційність процесу акустичного сприйняття (*підслухати, підслухувати / підслуховувати*); навмисна відсутність процесу акустичного сприйняття (*прослухувати / прослуховувати / прослухати*); наукове дослідження за допомогою процесу акустичного сприйняття (*прослухувати / прослуховувати / прослухати*) тощо.

За характером дериваційних відношень між лексичними одиницями велика кількість дієслівних синонімів на позначення акустичного сприйняття становить тип однокоренових синонімічних рядів (*вислухувати – вислуховувати – вислухати – вслухатися – вслухуватися – вслуховуватися – вслухатися – услухатися – услухуватися – услуховуватися – услухатися – наслухати – наслухувати – прислухатися – прислухуватися – прислуховуватися – переслухувати – переслухати – наслухати – наслухатися – заслухуватися – заслуховуватися – заслухатися – розслухати – підслухати – підслухувати – підслуховувати – прослухувати – прослуховувати – прослухати*). Серед них є префіксальні (*наслухати / наслухувати; вислухувати / вислуховувати / вислухати; переслухувати / переслухати; наслухати; підслухати, підслухувати / підслуховувати; прослухувати / прослуховувати / прослухати; прослухувати / прослуховувати / прослухати*) та префіксально-постфіксальні синоніми (*вслухатися / вслухуватися, вслуховува-*

тися / вслухатися; услухатися / услухуватися, услуховуватися / услухатися; заслухуватися / заслуховуватися / заслухатися; наслухатися; прислухатися / прислухуватися / прислуховуватися), які утворюють дериваційні синонімічні ряди.

Зазначимо, що метод нашого дослідження полягає у сукупному, взаємозумовленому системно-структурному аналізі, а не у виокремленні тільки одного аспекту (системного чи структурного).

Можемо резюмувати, що угруповання лексем зі значенням "сприймати слухом", розглядуване через призму системно-структурного підходу, виявило близько десяти коносем і домінантний тип однокореневої синонімії. Лексеми на позначення слухової перцепції потребують подальшого аналізу, зокрема стосовно квантитативних ознак та інших системних відношень, що і становитиме об'єкт наших подальших досліджень.

¹Мельничук А.С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 38–69; ²Жукова Л.К. Аспекты изучения лексико-семантической системы языка. – Симферополь : Симферопольский гос. ун-т им. М.В. Фрунзе, 1980. – С. 3; ³Присяжнюк О.М. Структура лексико-семантического поля візуального сприйняття в українській мові : дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Присяжнюк Ольга Михайлівна. – К., 2008. – С. 22–23; ⁴Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 319. ⁵Там само. – С. 607; ⁶Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М. : Наука, 1974. ⁷Там само; ⁸Щур Г.С. Указ. раб. – С. 194; ⁹Жукова Л.К. Указ. раб. – С. 4; ¹⁰Там само. – С. 7; ¹¹Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1977. – С. 147; ¹²Жукова Л.К. Указ. раб. – С. 5; ¹³Там само. – С. 3-4; ¹⁴Жукова Л.К. Указ. раб. – С. 3–8; ¹⁵Там само. – С. 5; ¹⁶Словник української мови : В 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – С. 4.